

Некропола цркве светог Ахилија у Ариљу и откривени покретни налази

МЛАЂАН ЦУЊАК — ЧАСЛАВ ЈОРДОВИЋ

У склопу истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова, којима руководи др Милка Чанак-Медић, започета су 1971. године и археолошка ископавања.

Досадашњим радовима испитана је унутрашњост цркве, као и простор на западној, северној, источној и, делимично, јужној страни цркве. У првим откопаним слојевима откривени су остаци архитектуре, дела бедема који се пружао са источне стране црквеног комплекса и затварао га са источне, северне и делимично северозападне стране. Југоисточно од црквене порте пронађени су остаци једне зграде и део калдрме која се простирала целом ширином зграде. Да би се извршили конзерваторско-рестаураторски радови, археолошка ископавања на југоисточном делу црквене порте су обустављена и започето је са копањем у самој цркви, и то у егзонартексу, нартексу и олтарској апсиди са ђаконикомом и протезисом. По завршетку радова у унутрашњости цркве, започета су ископавања на источном, западном и југозападном делу црквене порте, где је откопан првобитни улаз у порту. Готово на целом истраживаном простору наилазило се на гробове. Током рада је утврђено да су прва три откопна слоја поремећена накнадним радовима, а гробови у њима су у целини растурени и опљачкани. Вероватно је приликом тих радова опљачкана и манастирска скривница на североисточној страни цркве. Прекопавања су новијег датума, што потврђују недавни налази. Овакво стање слојева онемогућило је утврђивање поуздане стратиграфије унутрашњег црквеног простора, као и простора на северној и западној страни. Прецизну стратиграфију једино је било могуће утврдити на североисточној страни цркве, где су културни слојеви углавном непоремећени.

На ариљској некрополи је у току досадашњих радова откопано укупно 177 гробова, од чега је 22 било у цркви. У овај број нису урачунати растурени гробови, нити гомиле костију са деловима лобања које су пронађене поред млађих укопа. На основу резултата добијених систематским ископавањима, ариљска некропола у најстаријој фази може се убројати у некрополе на редове, карактеристичне за раније словенске и средњовековне некрополе уопште. У Ариљу су редови неправилни, што је последица дуготрајног коришћења истог простора за сахрањивање. Очигледно је да су белези поред старијих укопа временом ишчезли,

па је то довело до укопавања млађих гробова, сасвим случајно, између већ постојећих редова, или до стварања некрополе у вертикалним слојевима. Сличне неправилности јављају се и на другим некрополама: Добрача¹, Миријево², Демир-капија³ и др.

Старији гробови су вероватно били обележени, мада је чињеница да се у току ископавања није наишло ни на какве белеге, нити на остатке побијеног дрвета са истом наменом.⁴ Тешко је поверовати да савременици нису увек обележавали гробове својих ближњих и да над њима нису вршени одређени ритуални обреди, а познато је да је култ мртвих имао врхунски значај. Потврду за то налазимо у многобројним хрпама брижљиво сахрањених костију, пронађених поред млађих укопа, и у извесном броју великих камених плоча које су покривале гробове.

Најстарији пронађени слој гробова укопан је у здравицу, и то на дубини од око 3,5 m од данашње равни терена. Оваква, неочекивана дубина гробова упућује на природно насипање, тј. повишавање терена у целини. Други

¹М. Гарашанин—Д. Гарашанин, Средњовековно српско гробље у Добрачи, Старинар н.с. V—VI, 1954/55 (Београд 1956), 193.

²М. Бирташевић, Средњовековна некропола у Миријеву, Београд 1960, 8.

³В. Aleksova, Prosek—Demir Kapija, Skopje—Beograd 1966, 24. Сличне неправилности јављају се и на некрополама у Птујском граду, Бледу и Хинги, уп. Ј. Korosec, Staroslovansko grobišče na Ptujском gradu, Dela SAZU I (Ljubljana 1950), 17; Ј. Kastelic—В. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu, Dela SAZU 2, (Ljubljana 1950), 29—30; О. Шафарик—М. Шулман, Хинга, Рад војвођанских музеја 3, (Нови Сад 1954), 46.

⁴ L. Niderle, Život starih Slovani, Slovenske starožitnosti, III, Praha 1929, 86—87; М. Гарашанин—Ј. Ковачевић, Преглед материјалне културе код Јужних Словена Београд 1950, 205; Ј. Korošec, Staroslovansko grobišče, 24. Узроци ових неправилности су различити, према Ј. Корошецу, до неправилности најчешће долази услед малог простора за сахрањивање на штованом месту и дуготрајног коришћења одређеног простора за сахрањивање. На ариљској некрополи поред неправилности у редовима среће се и сахрањивање у слојевима, што увелико потврђује изнету теорију.

⁵ Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU, 268, (Zagreb 1940), 21. Пажљивим чишћењем гробова установљено је да камење није накнадно побијано, као што је то мислио Љ. Караман, већ је стављано поред покојника у већ ископану раку, непосредно после полагања тела.

слој гробова виши је за око 20—30 см. У старијим гробовима покојници су сахрањивани слободним укопавањем у земљу, или у гробне јаме ограђене каменим облацима⁵, или само обележене мањом каменом плочом насатице постављеном чело главе и ногу покојника. Има примера сахрањивања покојника у дрвеним сандуцима. Покојници сахрањени у сандуку припадају млађем слоју, највероватније из XVI—XVII века; њихово датовање омогућио је налаз аустроугарског новчића у истом слоју. Једноставно сахрањивање у земљу утврђено је у најнижем, односно најстаријем слоју. Гробови обележани са по једним или више каменова на западној или источној страни⁶, као и они ограђени каменим облацима, срећу се и на другим средњовековним некрополама: Нови Пазар⁷, Матичане⁸, Станичење⁹, Добрача¹⁰, Миријево¹¹, Демир-капија¹², Славковица¹³ и др. У Ариљу је сразмерно мало гробова из ових старијих времена. Много је више гробова са остацима сандука начињених слободним спајањем дасака, ужљебљивањем страна или њиховим причвршћивањем гвозденим клиновима. У гробу бр. 113, покојник је, очигледно, сахрањен у сандуку, а овај се гроб несумњиво налази у слоју који је старији од XVII века, што значи да припада раздобљу од XVI до XVII века. Појава сандука са поклопцем сачињеним од дашчица, као што је случај код овог гроба, може се поуздано везати за крај XVI века. С обзиром да је пронађен угарски новчић, могуће је слој гробова у коме се налази и гроб бр. 113 датирати у раздобље од XVI до XVII века.

Изнад овог нивоа гробова налажене су надгробне плоче, различитог облика и димензија. На два плочама накнадно је уклесан натпис.

Током радова 1976. године, у унутрашњем простору цркве откривен је део раскошног саркофага. Поклопац је добро очуван, док остали делови нису пронађени. Поклопац саркофага је од црвенкастог камена. Камен је добро и пажљиво клесан и полиран. На горњој страни и на обема бочним, у благом рељефу, исклесан је по један двокраки крст. Крст је на степенастом постољу, док је на чеоним странама исклесан равнокраки крст, чији се кракови проширују и завршавају у облику тролиста. Саркофаг је нађен поред северног зида првобитне припрате, на коме је насликана композиција смрт епископа Меркурија. С обзиром да је саркофаг лепо обрађен и да се налази испод композиције Меркуријевог успења, разумно је претпоставити да је у њему био сахрањен епископ Меркурије. Ариљско сликарство настало је крајем XIII века, када је насликана и композиција Меркуријевог успења. Овај разлог, као и аналогни саркофаг из цркве Св. Петра и Павла код Новог Пазара¹⁴,

јасно показује да је ариљски саркофаг репрезентативни епископски надгробни споменик из самог краја XIII века.

Гробови ариљске некрополе нису особени ни по прилозима ни по начину сахрањивања. Укопи се, са незнатним одступањима, уклапају у средњовековне начине сахрањивања. Усмерени су у правцу запад—исток, са мањим скретањима ка југу или северу; једино је гроб бр. 33 оријентисан југ—север и гроб бр. 42 југозапад—североисток. Овакви изузеци појављују се и на другим некрополама: Нови Пазар, Демир-капија, Бродски Дреновац, Бошњаци код Жупане и др.¹⁵

Положај руку код скелета ариљске некрополе је различит. Код 62 скелета руке су биле

⁶LJ. Karaman, *Iskopine*, 26; L. Niderle, *Život*, 329.

⁷М. Љубинковић, Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара, Зборник Народног музеја, VI, (Београд 1970), т. XXXI/2.

⁸В. Јовановић, Матичане (рукопис).

⁹Р. Љубинковић, Станичење (рукопис).

¹⁰М. Гарашанин, Добрача, 193.

¹¹М. Бирташевић, Миријево, 10.

¹²В. Aleksova, Demir Kapija, 26. Ограђивање гробова каменим облацима среће се и на старохрватским некрополама, као и на некрополама у Птују и Бледу, док се на некрополи из Маргума јавља гроб ограђен античком опеком; то јасно упућује на закључак да је у питању обичај који је био распрострањен на територији за коју су били везани Јужни Словени.

¹³Д. Мадас, Славковица (рукопис).

¹⁴М. Љубинковић, Нови Пазар, т. XI сл. 1.

¹⁵K. Vinski—Gasparini—S. Ercegović, *Ranosrednjovekovno groblje u Brodskom Drenovcu*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, (Zagreb 1938), 131; B. Čečuk—A. Dorn, *Starohrvatska nekropola u Daraž—Bošnjacima kod Županje*, *Arheoloski radovi i rasprave IV—V*, (Zagreb 1967), 404. Ове девијације биле су повод разним теоријама у науци. Љ. Караман сматра да је одступање зависило од годишњег доба, тј. момента када је покојник сахрањен. Своју теорију заснива на чињеници да се покојник у моменту сахране усмерава према највишој тачки сунчевог изласка. За разлику од Карамана, J. Корошец тврди да одступања од основног правца условљава само место где се покојник сахрањује, тј., ако је земља мекша ка северу или југу, у том правцу ће се и копати рака (*Staroslovansko*, 24). Ова теорија не може бити оправдана, бар кад је у питању ариљска некропола, јер имамо случајева да гроб са одступањима од основног правца сече зид, док би по Корошецовој претпоставци требало да буде сахрањен поред зида, где је несумњиво мекши терен. На ариљској некрополи усмеравање је вршено према статичној тачки сунчевог изласка, а мања одступања ка југу или северу зависила су од годишњег доба. Према Караману, покојници чија скретања иду ка југу сахрањени су у зимском периоду, за разлику од покојника који су сахрањени у касној јесени или раном пролећу, чије девијације иду ка северу. Правилно су усмерени гробови оних који су сахрањени у летњем периоду (ур. LJ. Karaman, нав. дело, 1).

прекрштене на грудима, а код 73 скелета имало је руке прекрштене у висини карлице. У гробовима бр. 40, 44, 52 и 61 једна рука је била на грудима, а друга на карлици. Испружене руке имало је седам скелета. Положај руку у средњовековним некрополама није чврсто утврђен; једино се сматра да скелети са рукама испруженим поред тела означавају старије укопе, који припадају времену белобрдске културне групе, или чак упућују на преживели стари обичај сахрањивања, мада се не искључује ни утицај са запада.¹⁶ У ариљском случају скелети са испруженим рукама углавном су женски, и свакако не припадају белобрдском периоду. Можда би се могло помишљати на обичаје који су дуже владали у римокатоличкој вероисповести. Ову хипотезу потврђују двојни гробови бр. 122 на јужној и гроб бр. 167 на источној страни, код којих само женски скелети имају испружене руке, што указује на могућност женидбених веза између Срба и Угара.

Ноге су увек испружене, једна поред друге, једино су потколенице скелета из гроба бр. 140 смештене са леве стране грудног коша. Покојник је био сахрањен у сандуку који је досезао до колена, што је могло бити утврђено на основу четири гвоздена клина која су ту нађена.¹⁷

Изузетак од уобичајеног начина сахрањивања на средњовековним некрополама чини гроб бр. 173. Скелет је нађен у згрченом ставу, положен на десни бок, са рукама савијеним у лакту и шакама испод доње вилице, а ногама савијаним у коленима у висини трбуха и доста повијеном кичмом. На костима нису примећена никаква оштећења. Гроб је без прилога и налази се у слоју који иде испод темеља цркве. Сахрањивање покојника у згрченом ставу констатовано је у Бијелом Брду, Бродском Дреновцу¹⁸, Демир-капији¹⁹, Добрачи²⁰, као и на некрополама у Чехословачкој од X до XII века.²¹ У овом слоју, поред гроба бр. 173, налазе се гробови бр. 17, 174 и 175, што упућује на закључак да се ради о гробовима који су старији од садашње цркве. С обзиром да је овакав начин сахрањивања познат у некрополама типа Бело Брдо, то би могло значити да и овај укуп припада том периоду, мада није искључена могућност да је гроб старији од тога времена. За сада је сигурно једино то да у моменту укопавања овог гроба у близини није била црква или нека хришћанска култна грађевина.

При ископавањима код ариљске цркве утврђено је да је некропола најгушћа на јужној и источној страни. На јужној страни установљена је чешћа појава женских и дечијих гробова. Карактеристична је појава двојних и

тројних гробова, од којих је најнеобичнији гроб бр. 141. Двојни гробови јављају се у цркви и у црквеној порти. На источној страни, поред двојних гробова, нађен је и један гроб у коме су сахрањене две старије особе и дете (гроб бр. 141). Скелети су сасвим близу постављени, што је могло бити учињено истовремено, јер би било немогуће сахранити нови укуп, а да се не поремети или оштети већ постојећи. Појава двојних гробова није ретка на средњовековним некрополама; они се срећу у Брестовику, Добрачи, Миријеву, Демир-капији, Бродском Дреновцу, Бијелом Брду, Мравинцима, Бискупији, Птујском Граду и Бледу.

Уз то, појава двојних, као и појава женских и дечијих гробова, намећу закључак да је на простору за сахрањивање око ариљске цркве, поред монаха, вршено и сахрањивање лаичког становништва.

Тројни гроб бр. 141, такође, показује да су покојници истовремено сахрањени, што значи да су сва три скелета жртве истог узрока. Истовремена смрт установљена је и на јужној страни порте (гроб бр. 122), где је на грудима мајке сахрањано дете, као и код гроба бр. 167, где је дете сахрањено у висини мајчиних ногу. Само у гробу бр. 137 дете је сахра-

¹⁶Прекрштене руке на грудима јављају се увек у словенским некрополама, поготово у Србији и Русији (уп. L. Niderle, *Život*, 365). Сахрањивање са рукама прекрштеним преко тела непознато је у далматинско-хрватској културној групи. У некрополама типа Бело Брдо срећу се различити положаји руку, док у досад откопаним некрополама Србије, Бугарске, Грчке и Русије превлађују прекрштене руке (уп. J. Brunšmid, *Hrvatske srednjovekovne starine*, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* VII, (1903), 76). Занимљиво је нагласити да је Рајовски (Rajowski) сматрао да се глава покојника усмерава у правцу покојниковог дома. Ова теорија не може бити оправдана бар кад је реч о ариљској некрополи, где се налази на примере да су главе покојника, нарочито са јужног сектора насилно усмераване ка цркви. Овом у прилог иду и двојни гробови на источној страни, чији је поглед уперен на две различите стране. Изгледа да гробови с погледом ка цркви могу припадати бившим монасима.

¹⁷Гробови 21 и 23 из некрополе Бошњаци код Зупање имали су дислоциране потколенице. Ови гробови, као и гроб бр. 140 са ариљске некрополе, показују да је над њима примењено парцијално масакрирање, као вид неке казне или одмазде, а никако да је у питању неки ритуал против демонских сила, познат у аваро-словенским некрополама (уп. B. Čečuk—A. Dorn, нав. дело, 404; K. Vinski—Gasparini—S. Ercegović, нав. дело, 132; J. Eisner, *Devinska Nova Ves*, Bratislava 1952, 244; F. Ivaniček, *Istraživanja nekropole ranog srednjeg века u Bijelom Brdu, Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb 1949, 121).

¹⁸K. Vinski—Gasparini—S. Ercegović, нав. дело, 131; F. Ivaniček, нав. дело, 121, t, XI, 16.

¹⁹B. Aleksova, нав. дело, 26.

²⁰M. Гарашанин, Добрача, 193.

²¹J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov sgodnjega srednjega века*, Ljubljana 1952, 94.

њено са мушком особом, док је у гробу бр. 141 заједно са мушком и женском особом. За сада је тешко објаснити узрок заједничке смрти.²²

Приликом досадашњих радова у 50 случајева пронађена је камена плоча испод главе, а само у једном случају (гроб бр. 170) откривена је камена плоча, док је лобања недостајала.

Сл. 1. Тордирана наруквица из гроба бр. 18

Fig. 1. Bracelet tordu de la tombe n° 18

Током 1978. године установљено је да на западном сектору, у порти, поред гробова, постоје и одређене „конструкције“ у облику кружних јама, које су несумњиво биле везане за култ мртвих. Јаме су биле пресвођене каменим плочама, док је унутрашњост била попуњена каменим облацима помешаним са хумусом и гаражи. Приликом чишћења и вађења оштећених комада сиге из темеља спољашњег обимног зида уз степениште на улазу у порту, наишло се на кружну јаму на дубини од 60 см. Јама је била испуњена црвенкастом земљом са остацима костију пернатих животиња. С обзиром да се јама налази испод темеља обимног зида уз степениште на улазу у порту, а степениште је из времена градње спољне приправе, то би значило да је бар ова јама из старијег периода, тј. из периода док

припрата још није постојала. Сличне јаме откривене су на некрополи око цркве Св. Петра и Павла код Новог Пазара, као и на комплексу Св. Николе у Куршумлији и катедрале на Новом Брду.²³

Ове јаме, несумњиво обредног карактера, налазе се, по данашњем нашем знању, уз некрополе везане за цркве, а нарочито уз цркве епископског средишта. Оне су коришћене за сахрањивање ислужених црквених сасуда и утвари свих врста, и предмета култне намене, укључујући и оне везане за култ умрлих (парастоси, даће и сл.).

По својим основним одликама, некропола уз ариљску епископску цркву укључује се у досадашња сазнања о некрополама уз епископске цркве и цркве уопште. И ту се уз гробове епископа и монаха појављују гробови лаика — што доказују појаве женских и дечијих гробова, од којих су лаички каснији, тј. из раздобља после XVI века. То би наводило на закључак да је гробље око епископске цркве касније служило и као некропола насеља. Остаје отворено питање да ли су се лаици из насеља у

²² Претпостављано је у сличним случајевима да је посреди ритуално жртвовање дече после мајчине смрти, а исто је тако могуће да су скелети двојних гробова жртве истог узрока смрти, било да је реч о ратној освети или о некој епидемији. Констатација о ритуалном жртвовању дече заснована је на хипотетичној појави у аварским и аваро-словенским некрополама, док у некрополама манастирских целина о њој не може бити ни говора (уп. А. Sós, *Archaeologica Hungarica*, VI, Budapest 1952, 218; К. Vinski—Gasparini—S. Ercegović, *нав. дело*, 131).

²³ М. Љубинковић, *Црква св. Петра*, план 10, јама бр. 4.

Сл. 2. Бронзани прстен

Fig. 2. Bague de bronze

старија времена сахрањивали у ариљској некрополи, око цркве која је од времена светог Саве била епископско седиште, са одређеном верском функцијом.

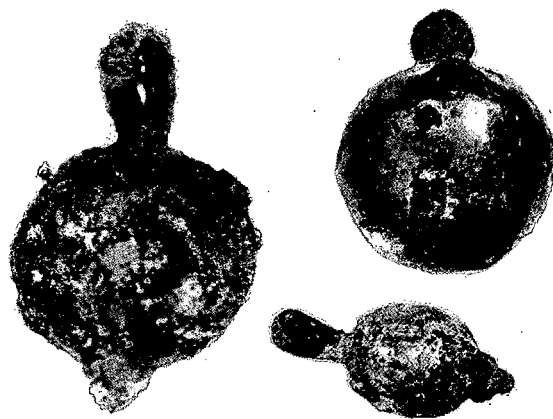
Ариљска некропола је у погледу покретног археолошког материјала врло сиромашна. Од укупно 177 гробова само је 9 имало прилоге.

У гробу бр. 18 нађена је гривна од четвороструко усукане жице, увијене тако да на крајевима има петље, унутар које стрче крајеви друге жице (сл. 1). Овакве наруквице познате су са словенских налазишта типа Бело Брдо у источној Србији и Македонији, тј. источно-словенској културној групи, мада се јављају и у некрополама у Бугарској²⁴, Мађарској²⁵, Пољској²⁶ и Русији.²⁷ С обзиром да је ариљски примерак сличан онима из Добраче, Миријева²⁸, Демир-капије и Охрида²⁹, он не може бити старији од миријевског, нити млађи од оних из Демир-капије и Охрида. Гривна са ариљске некрополе разликује се од кестхелског типа по крајевима који се завршавају у облику петље, и вероватно припада нешто млађем периоду; значајна је за праћење развоја као и територијалне распрострањености гривни од четвороструко усукане жице.

У поремећеним слојевима унутрашњег црквеног простора пронађен је бронзани прстен, са каричицом овалног пресека, која без цезуре прелази у главу у облику розете. Глава прстена је с горње стране украшена са једанаест концентричних кружића, од којих је један у централном делу, а остали су правилно распоређени по ивици (сл. 2). Аналогни примери до сада нису познати, а околности налаза ариљског примерка не пружају довољно основа за његово временско одређивање. У овом случају посредне податке даје тордирана гривна, која је нађена у трећем слоју испод прстена. Ова околност упућује на XVI или евентуално XVII век.

У гробовима бр. 78, 150 и 172 откривена су позлаћена дугмета (у гробу бр. 78 четири комада, из гробова бр. 150 и 172 по два комада). Дугмета су лоптастог облика, састављена из два дела, по средини залемљена, за разлику од ажурног дугмета из гроба бр. 150 које је изједна ливено. На доњој лопти налази се псеудогранулирано зрно, док је на горњој страни залемљена овална петља (сл. 3). Дугмета су позлаћена, што би значило да су припадала богатјим особама. Она су чест инвентар средњовековних гробова и јављају се у некрополама од IX до XVIII века. Често се налазе у гробовима како одраслих тако и деце, и то у свим словенским културним групама. До сада откривена дугмад, по материјалу и начину обраде, могу се поделити у две основне групе: у прву би спадала једноставна

ливена дугмета, без икаквог украса, док у другу спадају дугмета луксузније израде, украшена филиграном и гранулацијом, или у нешто мање луксузнијој варијанти псеудогранулације и псеудофилиграна. Ариљска дугмета, по овом начину израде, припадала би другој групи и представљају чешћи прилог гробова XV и XVI века. Дугмета су нађена уз гробове који нису имали неке друге налазе на

Сл. 3. Лоптаста дугмета из гроба бр. 172 и ажурно дугме из гроба бр. 150

Fig. 3. Boutons sphériques provenant de la tombe n° 172 et un bouton à jour provenant de la tombe n° 150

основу којих би се могло извршити и прецизније датовање. Слична дугмета пронађена су у некрополама у Миријеву, Новом Пазару, Демир-капији.³⁰ Позлаћена дугмета из Миријева и Демир-капије датована су, на основу анализе археолошког материјала, у XV век, док је на-

²⁴ С. Георгиева—Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него, Известия на археологически институт XX, 538; София — 1955. год; И. Маврадинов, Старобългарско искуство, София 1959, сл. 258; Ж. Вазарова, Славјани и Прабългари, 314, сл. 8 и 9; Врските между Българското и руското искуство, София 1953. сл. 3, но 2, 3.

²⁵ J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelaltres in Ungarn, I, Braunschweig 19 sl. 1060.

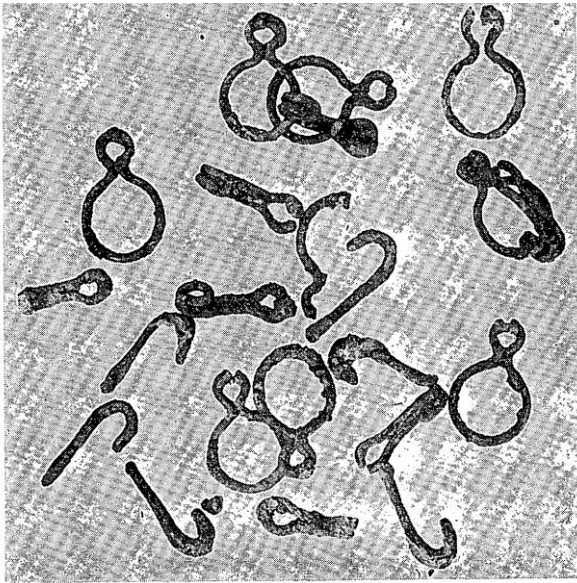
²⁶ S. Hosek, Skrab srebrenog wczesnosredniewiekowy z mijscowojej Buzyska, Warszawa 1954/55, t. XII—XVIII.

²⁷ Г. Корзухина, Русие Клади, Москва 1954, т. V, 13, т. XIII, 32. L. Niderle, Rukovet, 53; Кондаков—Толстој, Руские древности, сл. 127.

²⁸ М. Бирташевић, Миријево, т. VI, сл. 1, 3 и 4.

²⁹ B. Aleksova, Demir Kapija, t. XV si. 125; t. XVI, sl. 140—143; t. XXII, sl. 295 и 296; V. Лахтов, Лихнид, т. III, сл. 34—35.

³⁰ D. Jelovina, Starohrvatske nekropole, Split 1978, 113; M. Бирташевић, Миријево, т. XV, сл. 10—12; M. Љубинковић, Црква св. Петра, т. X, сл. 3—7; т. XVI, сл. 4, 5 и 7; B. Aleksova, Demir Kapija, t. XIX, сл. 238—257.

Сл. 4. Бронзане копче из гробова бр. 132 и 172

Fig. 4. Agrafes de bronze provenant des tombes n°s 132 et 172

лаз из Новог Пазара датован у исти период, али на основу налаза мађарског новца у истом гробу. Позлаћена дугмета, према досадашњим резултатима, налажена су у гробовима XV века, мада се срећу и у XIV веку и представљају, углавном, производе домаћих радионица.

Из гробова бр. 132 и 172 потиче више бронзаних копчи (сл. 4). Копче из гроба бр. 172, откривене у пределу грудног коша, постављене су у једном низу од врата до карличног дела, док су копче из гроба бр. 132 нађене код потколенице десне ноге. Ариљске копче, на основу аналогних налаза, могу се датовати у период од XV до XVI века.³¹ Облик као и место налаза ариљских копчи дају извесне податке за реконструкцију одеће тога доба. На основу њих изгледа да је покојник у гробу бр. 132 био сахрањен у панталонама сличним ношњи шумадијских сељака, а покојник у гробу бр. 172 имао је на себи неку врсту одеће која се закопчавала са предње стране.

Поред лобања у гробовима бр. 150 и 172 налазиле су се украсне бронзане игле (сл. 5). Игле су биле у практичној примени и вероватно су причвршћивале неку врсту мараме. Украсне игле са ариљске некрополе могу се датовати у раздобље од XV до XVI века. Датовање је извршено на основу налаза ажурираног дугмета у гробу бр. 150 и аналогних примера из Миријева.³²

На грудима дечијег гроба бр. 123 нађена је бронзана каричица, кружног пресека, са преч-

ником од 2 cm (сл. 6). Из истог гроба потиче и метална каричица пречника 1 cm. Каричице су лежале једна поред друге, што указује да су служиле као привезак. Појаву каричица у гробу који није имао других прилога тешко је објаснити, а према досадашњим резултатима не постоје слични налази са других некропола. Пошто је каричица нађена у гробу који припада слоју гробова с краја XIII века, може се и каричица с ариљске некрополе датовати у исто време.³³

Од гробних налаза неопходно је поменути и сребрни турски новчић из гроба бр. 137.

У квадрату б-8, поред самог темеља степенишног зида, пронађена је доста нагржана метална алка пречника 2 cm. Овакве алке нису налажене на некрополама источно-словенске културне групе, за разлику од бугарских некропола, где се чешће јављају као гробни прилози. Са некрополе Јупер позната је само једна³⁴, са локалитета Бдинци две³⁵, док је на некрополи Кјулевча откривно чак десет алки.³⁶

³¹ М. Бирташевић, *Миријево*, т. XV, сл. 1.

³² М. Бирташевић, *Миријево*, т. XV; М. Љубинковић, *Црква св. Петра*, т. XVII, сл. 11.

³³ Бронзане каричице чест су инвентар гробова далматинско-хрватске културне групе.

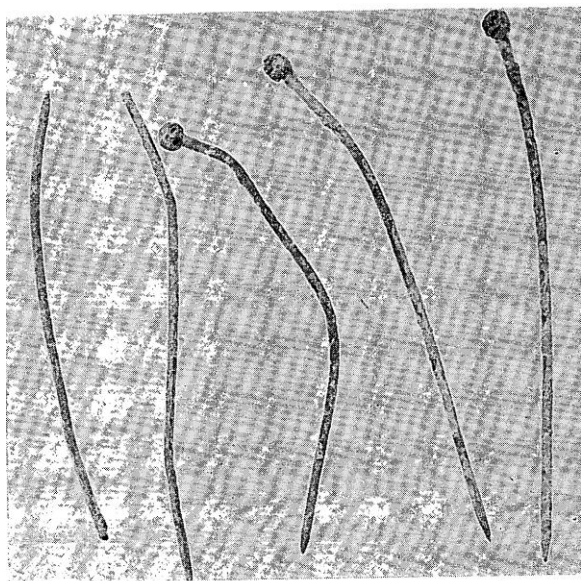
³⁴ Ж. Вајарова, *Славјани*, 67, сл. 2.

³⁵ Исто, 155, сл. 10; 161, сл. 4.

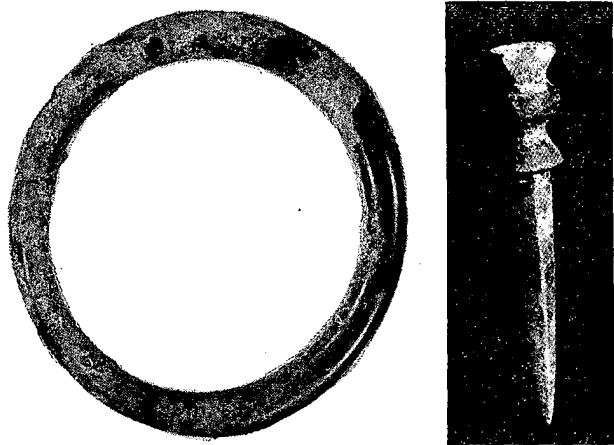
³⁶ Исто, 97, сл. 4; 111, сл. 4; 132, сл. 9; 134, сл. 6, 9 и 10; 135, сл. 1, 4, 7, 8.

Сл. 5. Бронзане игле из гробова 150 и 172

Fig. 5. Epingle en bronze des tombes n°s 150 et 172

У унутрашњем црквеном простору, испод саме куполе, као и у простору јужног сектора, пронађен је по један бронзани украсни клин. Глава клина је биконично профилисана, док је тело пирамидалног облика и квадратног пресека (сл. 7). Оба клина не представљају гробне прилоге нити предмете из неке оставе, што

Сл. 6. Бронзана каричица из гроба бр. 123

Сл. 7. Бронзани ексер са профилисаном главом

Fig. 6. Petit anneau de bronze provenant de la tombe n° 123

Fig. 7. Clou en bronze à la tête profilée

би олакшало тумачење њиховог присуства, јер су украсни клинови као гробни прилози имали посебно симболично значење.³⁷ Не располажемо подацима о намени оваквих клинова. Пошто је, међутим, ариљски примерак нађен у простору испод куполе, може се претпоставити да је био део полијелеја. Овакви клинови могли су, у том случају, служити као држачи за свеће. Аналогни налази из Новог Пазара³⁸, Градца³⁹ и из оставе средњовековног накита у Прокупљу⁴⁰, дозвољавају да се ариљски примерак датије у XIV или XV век.

Керамички материјал са комплекса Св. Ахилија у Ариљу потиче из југоисточног и југозападног дела, тј. са места где су откривени темељи грађевина манастирске целине. Према облицима и намени, ариљска керамика може се поделити у две групе: кухињску и трпезну. Кухињске керамике има знатно више и једноставнијег је облика и украса. Посуђе је углавном рађено на ручном грнчарском витлу, од добро прерађене кварцне глине, без посебних додатака. Фрагменти су најчешће црвеномрке боје и углавном нису глеђосани.

На основу откривених фрагмената може се утврдити да су од посуђа кухињске намене најчешћи лонци. Они су различитих облика и величина, високог, косо разгнутог обода, благо заобљених рамена, равнoг дна и најчешће су без дршке (т. I; II; III и IV).

Украс на лонцима претежно се налази на рамену (т. I, 1—3; II, 1—4; III, 1—6), мада има случајева где се орнамент налази на трбуху (т. I, 1; II, 3; III, 2, 4, 5 и 6). Орнаменти су изведени у облику урезаних појединачних таласастих и хоризонталних линија које су у неким случајевима груписане у облику снопова (т. I, 1; т. II, 1, 3; т. III, 2, 4, 5 и 6). На лонцима са ариљске некрополе среће се украс

37Клинови су имали још у паганско време магично значење и најчешће су коришћени као атрибути бога судбине; у том својству су везани за непроменљивост. Везани су за нешто што у простору и времену престаје да бива, означавају почетак нечега новог. Управо због оваквих схватања често су стављани у гробове. Хришћанство је овоме дало своје тумачење, и ту лежи објашњење за њихову појаву у хришћанским катакомбама. Клинови у гробовима мученика или гробовима хришћана су праслика клинова којима је Христос био разапет на крсту. Према томе клинови су били подстрекивачи на Христове муке, а то је мученику давало снаге да их лакше поднесе, и не само то, већ му је уливало и наду у скоро Васкрсење. У прилог овоме иду и клинови са натписом, тј. именима небеских архистратига.

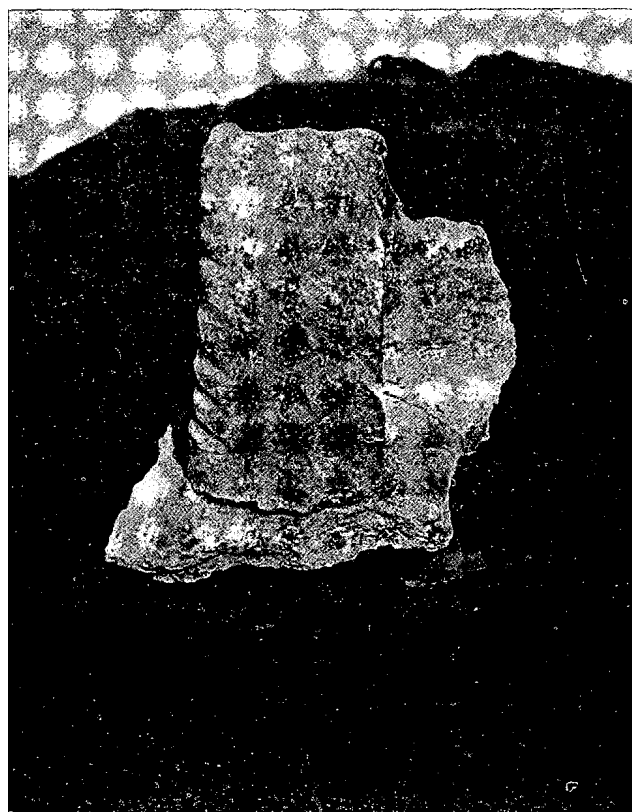
38Клин се налази у Народној музеју у Београду под инв. бр. 2298.

39Приликом рестаураторских радова у манастиру Градцу, нађен је овакав клин. Он се налази у средњовековној збирци Народног музеја у Београду, а заведен је под инв. бр. 39.

40М. Љубинковић, Прокупачки налаз српског средњовековног накита; Зборник радова Народног музеја III, (Београд 1968) сл. 1/3.

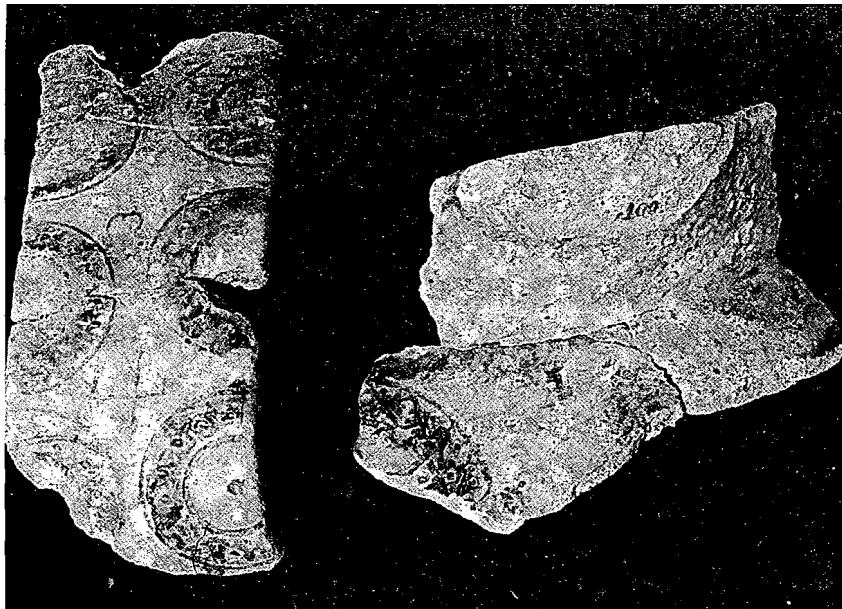
Сл. 8. Тракаста дршка украшена косим урезима

Fig. 8. Manche orné d'entailles obliques

у облику пластичне профилације на самом прелазу из рамена на трбух суда, често украшене косим зарезима.

Лонци са по једном тракастом дршком која повезује обод са раменом суда ређи су од лонаца без дршке.⁴¹ Тракасте дршке лонаца украшене су ситним зарезима дуж ивице, а

Сл. 9. Глеђосани бокал са угравираним монограмом

Fig. 9. Pot à eau émaillé au monogramme gravé

понекад имају по средини дубље кружне или овалне урезе (сл. 8).

Поред лонаца на ариљском комплексу срећу се и коничне зделе, рађене од исте земље и на исти начин као и лонци, мада су им зидови доста дебљи и грубљи. Са спољне стране зидова налази се орнамент од комбинованих или појединачно урезаних линија или аплицирана трака украшена косим зарезима. Неке зделе имају по самој ивици обода украс у облику равномерних косих зареза.

Поклопци за лонце и зделе делимично су очувани, али се ипак на основу њих могу издвојити два основна облика: 1. конични поклопци са дугмастом дршком на врху и 2. кружни поклопци са тракастом дршком.

Очувани делови црепуља показују да су оне биле кружног и елипсоидног облика и да су без икаквог украса. Црепуље су рађене без витла, од земље са већом примесом песка и плевне.

Кухињска керамика с ариљског комплекса слична је керамичком материјалу са других манастирских целина XIV и XV века, као нпр. из Крушевца, Раванице⁴², Сталаћа⁴³, Милешеве, Студенице Хвостанске⁴⁴ и др. Мање разлике огледају се у врсти глине, начину обликовања и степену печења. Ове разлике несумњиво су

везане за локалну израду и саму намену. Статистичком обрадом фрагмената дошло се до закључка да су коничне зделе мање заступљене од лонаца, затим, да је мањи број кружних и равних поклопаца од коничних и да има мање орнаментисаног посуђа. Глеђосана је керамика, даље, знатно ређа у односу на неглеђосану.

Трпезна керамика имала је двојаку улогу: функционалну и декоративну, а заступљена је бокалима, крчазима, зделама, шољама, тањирима и свећњацима.

Бокали су различитих облика и димензија, углавном глеђосани тамнозеленом и светлоселе-

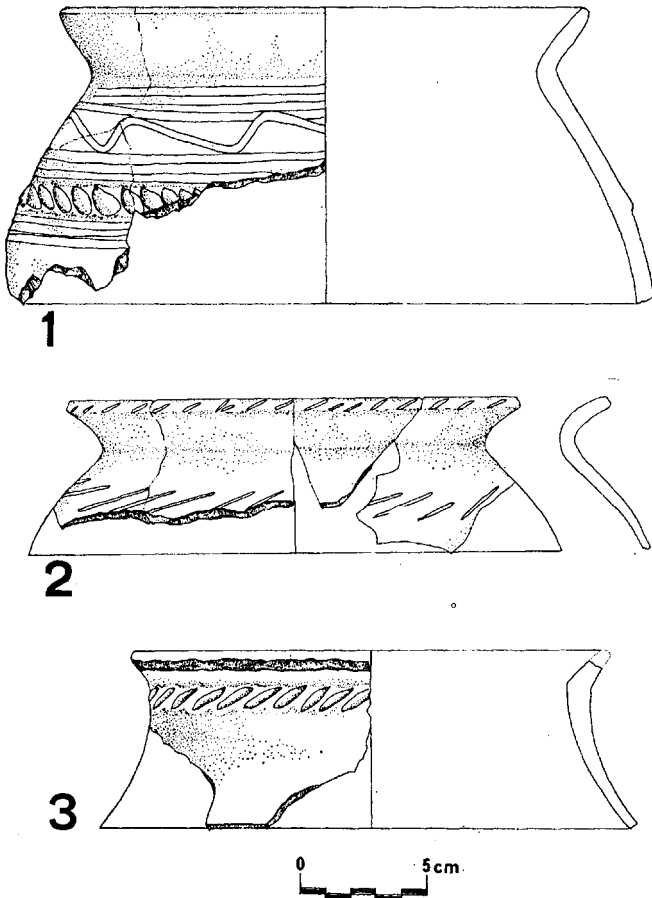
⁴¹ У средњем веку грнчари нису представљали неки посебан еснаф као на западу. Они су били разбацани по селима где је било глине. Грнчари појединих села нису били слободни. Њихова слобода зависила је од права даних владарским повељама. Сваки ктитор је приликом оснивања манастира био обавезан да својој ктиторији обезбеди услове за живот. Тако су владари поклањали поједина села манастирима, а самим тим биле су одређене и обавезе занатлија. Обавеза грнчара била је да дају своје производе манастиру. У нешто повољнијем положају били су грнчари који су узимали земљу са манастирских имања. Њихова обавеза се састојала у подмиривању манастира потребним посуђем. Отуда има више лонаца без дршки, јер су их грнчари лакше и брже правили. Овоме треба додати и настојање мајстора да што пре испуне своје обавезе према манастиру.

⁴² Д. Мадас, *Археолошки радови у манастиру Раваница* (1967—1971) Саопштења X (Републички завод за заштиту споменика културе 80—81 (Београд 1974).

⁴³ Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина I, т. II, сл. 1—5. (Краљево 1975).

⁴⁴ В. Кораћ, *Студеница Хвостанска*, Институт за историју уметности 1976. год. 72—75.

ТАБЛА I

Т. I Фрагменти већих посуда

Table I. Fragments de récipients assez grands

ном глеђи, нанетом преко белог слоја ангобе. Орнаменти на бокалима су различити, понекад се међусобно повезују. Најчешћи орнамент изведен је комбиновањем концентричних кругова и тачкастих убода. Од бокала са ариљског комплекса истиче се глеђосани бокал са тракастом дршком на којој је урезан монограм. Дршка је, за разлику од тела бокала, украшена концентричним полукрузима, док је простор између њих испуњен тачкастим убодима (сл. 9). Керамика са урезаним монограмима редак је инвентар некропола средњовековне Србије; код нас је откривена на некрополи у Новом Пазару⁴⁵, Титовом Ужицу, Студеници Хвостанској⁴⁶, и четврти по реду био би налаз дела дршке са ариљског комплекса. На ново-пазарском фрагменту урезана су слова „НЕ“ (вероватно Немања), док је на хвостанском примерку угравирано слово „П“. На ариљској дршци урезана су слова омега и јат (јест).

Глеђосани бокал са угравираним монограмима био је, очигледно, у црквеној употреби, а служио је за чување воде за литургијско прање руку. Урезана слова означавала би име или презиме дародавца, ни у ком случају мајстора,

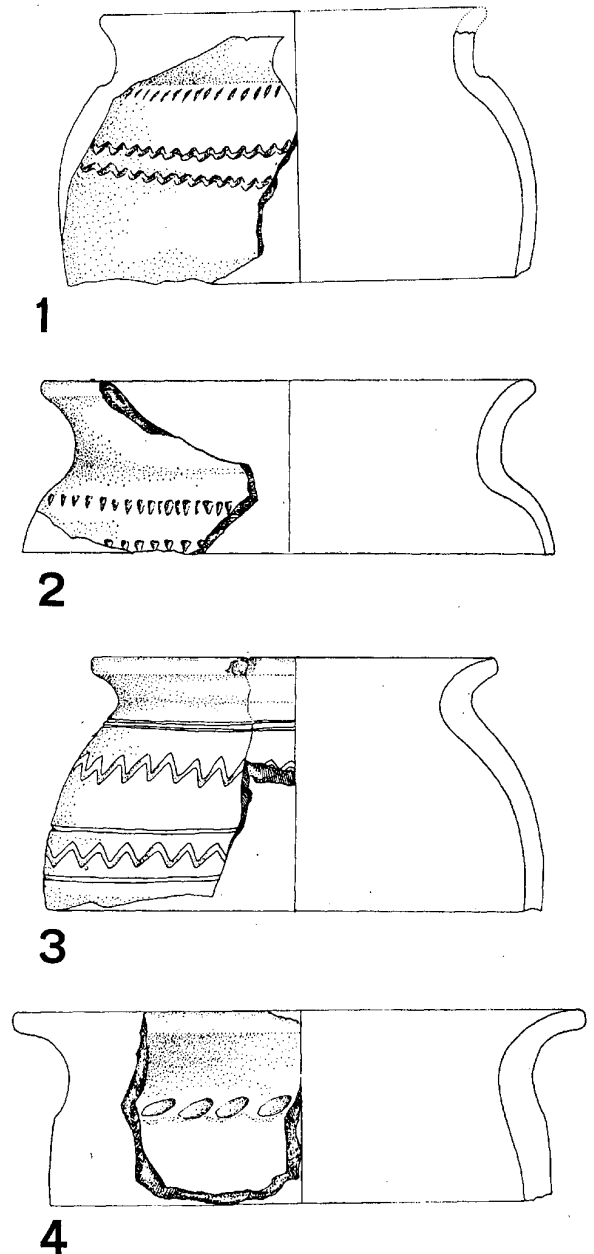
пошто би се исте ознаке нашле на више посуда, било да је у питању ариљска или нека друга некропола. Обичај урезивања слова био је познат још у Византији, а крајем XIII века јавља се у Бугарској и Србији. Са бугарског локалитета Трново потиче више фрагмената керамике са урезаним монограмима владара и црквених великодостојника.⁴⁷ Примери са терито-

⁴⁵ М. Љубинковић, *Црква Св. Петра*, т. IV/2.

⁴⁶ В. Кораћ, *Студеница Хвостанска* сл. 23/26.

⁴⁷ С. Георгиева, *Керамиката от двореца на Царевац, Царевград Търнов*, т. 2. София 1974.

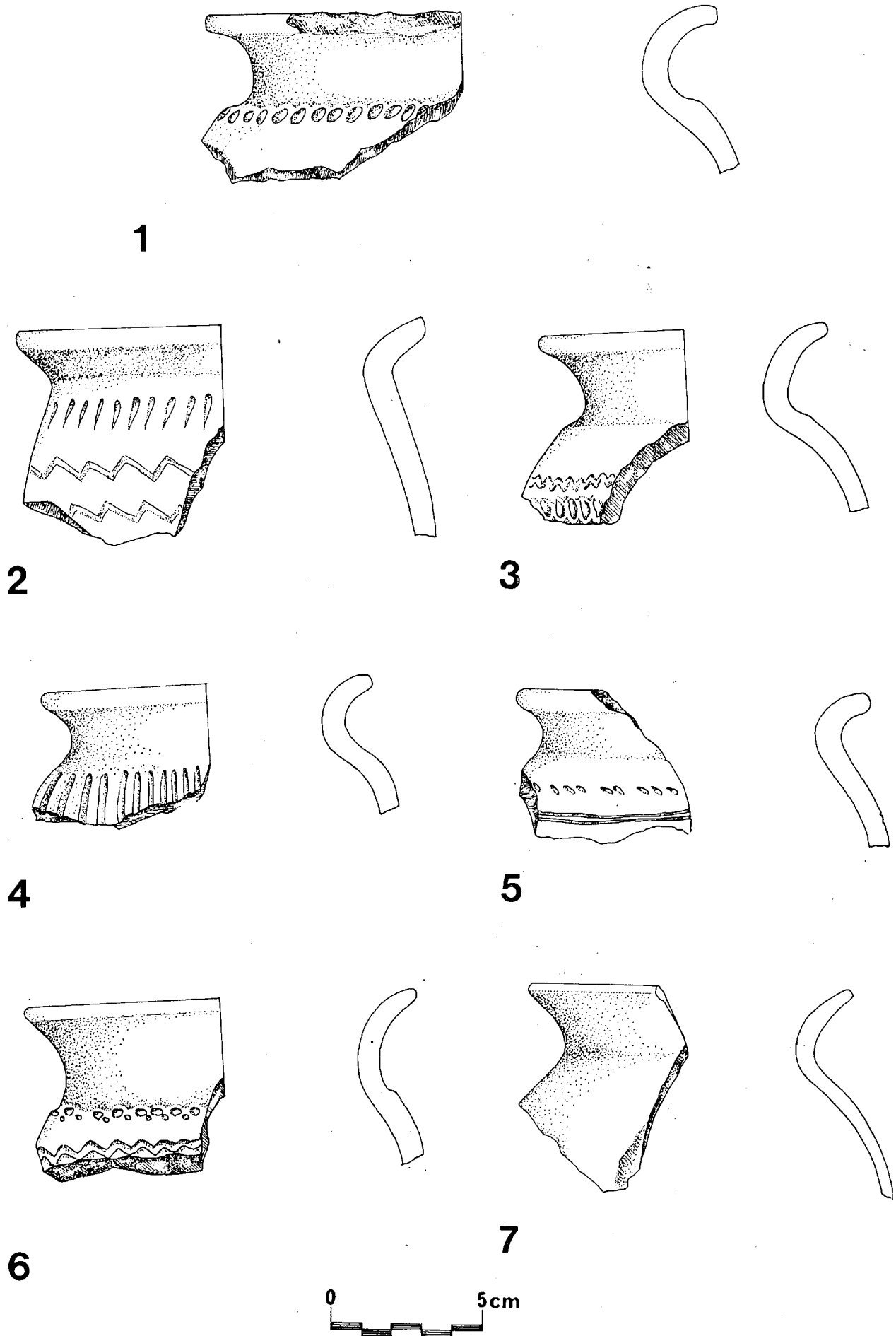
ТАБЛА II

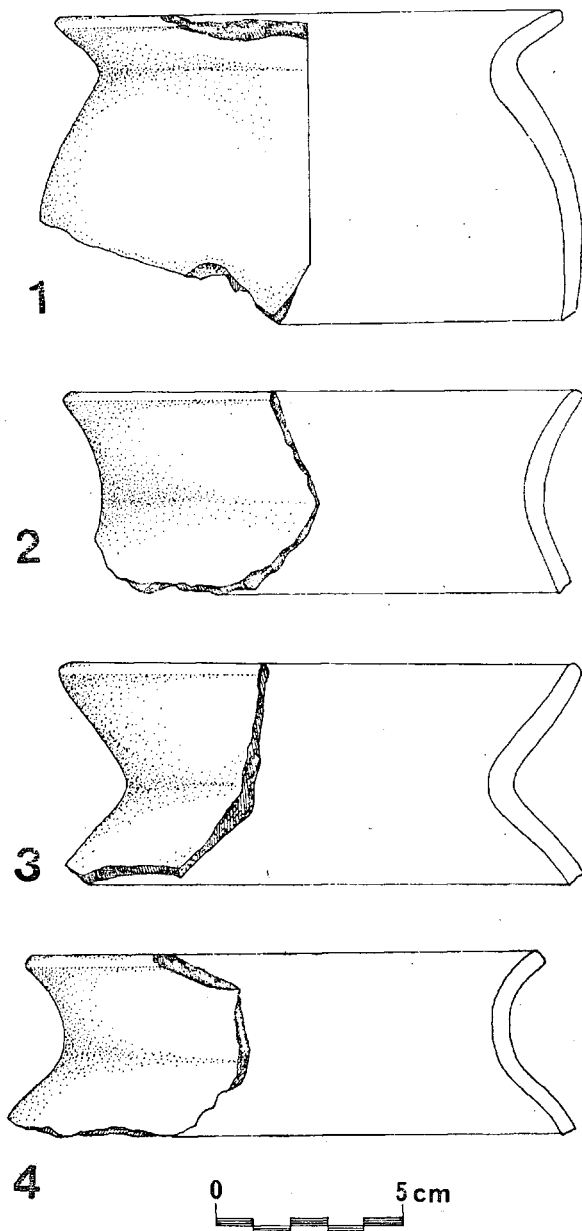
Т. II Различно украшено посуђе

Table II. Vaisselle aux ornements différents

ТАБЛА III

ТАБЛА IV

T. IV Облици неорнаментисаног посуђа
 T. IV. Formes de vaisselle non ornementée

рије Србије припадају XIV веку и потичу из места која су била црквена седишта. Картирањем досадашњих примера долази се до затвореног простора, у коме је вероватно постојала локална радионица, или више њих, од којих је једна могла бити и у Ариљу. Ослонац за ту претпоставку налазимо на самој некрополи ариљског комплекса. На југоисточном делу истраженог простора пронађена је већа количина керамике, као и комади камења преливени стакленом глеђи, што би могло значити да је на том месту, можда била керамичка пећ.

Крчази су крушколиког реципијента, суженог цевастог отвора, са по једном тракастом дрш-

ком и по једним сиском за изливање течности на самом трбуху. Они су углавном глеђосани, а ређе су орнаментисани.

Зделе су коничног облика са посувраћеним и разгнутим ободом и равним прстенастим дном. Рађене су на витлу и претежно глеђосане тамнозеленом глеђи. Ретко су орнаментисане.

Тањери су плитки, рађени на витлу и глеђосани са нијансама браонкастозелене глеђи.

Слични примерци стоне керамике срећу се на другим средњовековним налазиштима, на пример у Крушевцу⁴⁸, Новом Брду, Сталаћу и Ужичком Граду, али су орнаменти на њима разноврснији, а и начин обликовања се у извесној мери разликује. Те мање разлике у мотивима говоре у прилог раније изнете чињенице да је у Ариљу или његовој непосредној близини постојала радионица, која је могла уносити новине везане за локалну традицију.

*

Као што се из излагања могло видети, црква Св. Ахилија у Ариљу подигнута је на простору где је раније већ постојала некропола, што потврђује гроб бр. 17 у Ђаконикону, као и гробови бр. 173, 174 и 175, на источној страни. Поменути гробови се налазе у слоју испод темеља цркве. Гробови бр. 174 и 175 оштећени су приликом копања темеља за цркву, док положај скелета у гробу бр. 173 показује да у време његовог укопа ту није било цркве, јер он није могао бити покопан у њеној близини. Ова чињеница упућује на закључак да гробови бр. 17, 173, 174 и 175 припадају периоду пре градње цркве.

Други слој гробова у унутрашњем црквеном простору припада крају XIII века. Њихово датовање потврдило је налаз новца цара Уроша и откривена тордирана гривна у гробу бр. 18.

Трећи слој гробова може се на основу анализе археолошког материјала и аналогних некропола оквирно датовати у раздобље од XV до XVI века.

Четврти слој, где се сахрањивање вршило у дрвеним сандуцима, може се, на основу нађеног аустро-угарског новчића, сигурно датовати у крај XVII века. Највиши слој гробова припадао би XVIII и XIX веку.

Археолошки резултати истовремено показују да је некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу у почетку служила за сахрањивање монаха, а касније и градског живља.

⁴⁸ Моравска Србија, људи и дела, Каталог изложбе, сл. 81. Крушевац 1971. год.

La nécropole de Sa'nta-Achille-Arilje et les produits
mob'les des fouilles

MLAĐAN CUNJAK — ČASLAV JORDOVIĆ

Au cours des fouilles effectuées jusqu'ici dans la nécropole de Saint-Achille à Arilje, 177 tombes ont été mises au jour, dont 22 dans l'église elle-même. Ce nombre ne COMPREND ni les squelettes incomplets des tombes dérangées ni les tas d'ossements provenant des sépultures moins anciennes.

La couche la plus ancienne de la nécropole d'Arilje se trouve à une profondeur de 3,5 mètres au-dessous du niveau actuel du sol. Cette profondeur surprenante est due, selon toutes les apparences, à l'accumulation naturelle, c'est-à-dire au relèvement de l'ensemble du terrain.

Dans les tombes les plus anciennes les défunts étaient ensevelis directement dans la terre, les fosses étant ensuite entourées de cailloux arrondis ou bien, marquées par deux dalles plantées verticalement, l'une au-dessus de la tête du défunt, l'autre au-dessus

de ses pieds; plus tard, les morts étaient enterrés dans des cercueils en bois.

La nécropole entourant l'église épiscopale d'Arilje concordent, par leurs caractéristiques principales, avec les connaissances que l'on possède actuellement sur les nécropoles des églises épiscopales et sur celles des églises en général. Dans la nécropole d'Arilje ont été trouvées, à côté des tombes d'évêques et de moines, celles de laïcs aussi, — fait déduit de la présence de squelettes de femmes et d'enfants; ces dernières remontent à une époque moins ancienne, commençant par le XVIe siècle. On n'a pas encore pu établir si les laïcs de l'agglomération voisine étaient ensevelis dans la nécropole d'Arilje, autour de l'église, dès l'époque où celle-ci, devenue siège d'évêque, au lendemain de la fondation de l'Eglise serbe indépendante, exerçait une fonction religieuse bien précise.